

SƏDAQƏT CUMAYEVA*

MÜXTƏLİF DİLÇİLİK MƏKTƏBLƏRİNİN NƏZƏRİ KONSEPSİYALARI

XÜLASƏ

Məqalədə ayrı-ayrı dilçilik məktəblərinin nəzəri konsepsiyalarından bəhs edilir. “Sankt-Peterburq məktəbi”nin nəzəri müddəalarının öyrənilməsi, Moskva məktəbinin linqvistik konsepsiyası, Praqa funksional məktəbinin konsepsiyası, Amerika deskriptivizm məktəbinin linqvistik konsepsiyası, Danimarka strukturalizminin linqvistik konsepsiyası, Fransa strukturalizminin linqvistik konsepsiyası araşdırılır. Dilçiliyin müxtəlif sahələrinə dair tədqiqatlar və elmi-metodik araşdırmalar daha sistemli xarakter daşımağa başlamış, dilin bütün aspektləri - fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik sahələr üzrə elmi araşdırmaların sayı həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu zaman dünya dilçiliyində qabaqcıl mövqeləri tutmuş məktəblərin elmi-nəzəri müddəalarından istifadə edilir.

Açar sözlər: *konsepsiya, statik aspekt, dinamik aspekt, fonem konsepsiyası, lingvistik konsepsiya.*

“Sankt-Peterburq məktəbi”nin nəzəri müddəalarının öyrənilməsi. İ.A.Boduen de Kurtene “fərddə olanın eyni zamanda həm də ümumbəşəri” olmasını qeyd edirdi. Səslərin sistem əlaqələrini, onların reallaşdıqları şəraiti nəzərə almadan təcrid olunmuş şəkildə öyrənilməsinin əleyhinə olan İ.A.Boduen de Kurtene statik və dinamik aspektləri fərqləndirirdi: “Dildə durğunluq yoxdur. Dilin statikası onun dinamikasının yalnız xüsusi halıdır” [Бодуэн де Куртене: 1963, t.I, s.349]. O yazırdı ki, “dildə, onun bütün hissələrində və hissəciklərində nə qədər fiziki cəhət olsa belə, onlarda təmiz psixi həyat qaynayıv və qaynaya bilər” [Бодуэн де Куртене: 1963, t.II, s.260]. İ.A.Boduen de Kurtene fonologiyanın və ya fonem və morfem nəzəriyyələrinin və fonetik əvəzlənmələr nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır və ilk dəfə fonetikada iki aspekti – antropofonika və psixofonetikanı fərqləndirmişdir.

İ.A.Boduen de Kurtene 1) səsi hərfdən ayırırdı; 2) morfem eyniliyini əsas götürərək səsdən fərqli olan anlayışı dilçiliyə gətirdi; 3) antropofonik cəhətdən fərqli səslərin funksional baxımdan bir fonemdə birləşməsinə təmin edən morfem eyniliyi prinsipini hazırladı; 4) fonemlərin mənafərqləndirmə ideyasını irəli sürdü; 5) fonemin struktur baxımından bölünməsinə və bunun nəticəsində kinem və akusm alındığını göstərdi; 6) fonetik əvəzlənmələrin nəzəri və praktik məsələlərini işləyib hazırladı [Бодуэн де Куртене: 1963, t.II, s.391].

L.V.Şerba İ.A.Boduen de Kurtenin fonem konsepsiyası əsasında formalaşan məktəbin ən sadə davamçısıdır. L.V.Şerba yazırdı ki, “Deti” və detski”, “Сери və Серки” sözlərində /t/ və /t/-ni biz iki fonem kimi qəbul edirik, çünki odet/odet', razut'/razut, tuk/t'uk sözlərində onlar məna fərqləndirir; ancaq birinci saitin müxtəlif çalarlarını eyni fonem kimi qəbul edirik, çünki rus dilində elə bir hal yoxdur ki, orada mənanın fərqlənməsi yalnız bu çalarlarla həyata keçsin. Bunun əksini biz fransız dilində görürük, onda /de/ və /dais/ sözlərində məna bu fonemlərin fərqliliyinə- /e/ (e dar) və /ɛ/ (e geniş) -yə söykənir” [Щерба: 1963, s.9].

L.V.Şerbanın bu tərifi fərqləndirmə ideyası nəzərə çarpır: “...canlı danışıqda bizim düşündüyümüzə daha çox sayda müxtəlif səslər tələffüz olunur ki, onlar hər bir dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirməyə qabil, yəni insan ünsiyyətinə xidmət edən nisbətən çox olmayan səs tiplərində birləşirlər. Danışıq səslərindən söhbət gedəndə məhz bu səs

* AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Hind-Avropa dilləri şöbəsi, sedaqet.aytacli@mail.ru

tipləri nəzərdə tutulur. Biz onları fonemlər adlandıracağıq"... "Ümuminin (fonemin) reallaşdığı hissəni təşkil edən real tələffüz olunan müxtəlif səsləri biz fonem çalarları adlandıracağıq" [Щерба: 1963, s.9]. Onun fikrincə, "fonemin çalarları arasında adətən eləsi olur ki, o, müəyyən səbəblərdən həmin fonem üçün tipik sayılır, təcrid olunmuş şəkildə tələffüz olunur və nitq elementi kimi dərk olunur gələcəkdə məhz bu tipik çaları biz fonem adlandıracağıq" [Щерба: 1963, s.132]. Beləliklə, L.V.Şerbanın sonrakı tərifində məna fərqləndirmə meyarının olmadığını görürük. L.V.Şerba fonem ilə variant arasında ciddi fərq qoymur: "çalarlıqlarla fonemlər arasında mütləq mənada sərhəd yoxdur" [Щерба: 1983, s.16] L.V.Şerba əhatədən ən az asılı olan çaları fonem adlandırır. Əslində, bütün çalarları əhatə edən, onların fəvqündə duran səsi o, əsas çalar adlandırmışdı. O, bununla da fonemlərlə çalarları bərabər götürürdü [Зиндер: 1952, s.67]. L.V.Şerba anlamında fonem 1) ən kiçik ümumi fonetik təsvərdür, 2) məna ilə bağlıdır, sözləri və söz formalarını fərqləndirir, 3) sözün fonetik tərkibindən onun bütövlüyünə xələl gətirmədən ayrılıb götürülə bilər.

Moskva məktəbinin lingvistik konsepsiyası. Fərdi psixologizmin meyarlarını qəbul edən "moskvalılar"ın tədqiqatlarında dilin sosial fenomen kimi öyrənilməsinə, ədəbi dilin təşəkkül problemlərinə xüsusi yer ayrılır. Moskva məktəbi əsasən formal məktəb kimi tanınır və bu məktəbin öncülləri P.S.Küznetsov, A.A.Reformatski və başqaları dilçilik tarixinə morfematizm cərəyanı kimi daxil olmuşlar. İntonasiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsini ilk dəfə moskvalıların görkəmli nümayəndəsi A.M.Peşkovski öyrənmişdir. O, intonasiyanı qrammatika ilə əlaqədə tədqiq etmişdir: "xəbərlilik kateqoriyasının ifadəsinin yeni üsulunu – intonasiyanı aşkar edirik, onun sayəsində söz söyləmə çevrilərək söz olmasına son qoyur [Пешковский: 1938, s.175]. Feili hissədən məhrum olmuş cümlələrdə predikativliyin yeganə ifadə vasitəsi kimi intonasiya çıxış edir. A.M.Peşkovskiyə görə, danışığın emosional tərəfi intonasiyanın əsas funksiyasını təşkil edir.

Praqa funksional məktəbinin konsepsiyası. "Praqalıların" tədqiqatlarında fonologiya məsələləri əsas yer tutur. Fonemi diqqət mərkəzində saxlayan PDM ilk əvvəl İ.A.Boduen de Kurtenenin "fonem səsin psixi təəssüratıdır" tərifini əsas götürürdü [Трубецкой: 2012, s.45]. N.S.Trubetskoy dil və danışiq qarşılaşmasına uyğun olaraq dil səsləri haqqında iki elmin – fonetika və fonologiya olmasına israr edir; 2) onlar fonemin danışiq aktından ayrılıb götürülməsini minimal cümlələrlə iş metodikası vasitəsilə həyata keçirirlər; 3) fonem özündən kiçik hissələrə bölünməyən vahid kimi relevant (fərqləndirici) əlamətlərin məcmusudur və funksiyası sözlərin mənalarını fərqləndirməkdən ibarətdir. PDM-in ən böyük nailiyyətlərindən biri fonoloji qarşılaşmalar nəzəriyyəsini işləyib hazırlamasıdır. Morfem tərkibindəki fonem əvəzlənmələrini və morfemlərin fonem düzümünü öyrənən elm sahəsini onlar morfonologiya və ya fonomorfologiya adlandırmağı tövsiyə edirdilər [Veysəlli: 2005, s.344].

"Praqalıların" sintaksis probleminin öyrənilməsinə ən böyük töhfələri V.Mateziusun "cümlənin aktual üzvlənməsi" haqqındakı təlimidir. Aktual üzvlənmənin əsas elementləri söyləmin əsası, yəni bu situasiyada məlum olan və danışanın nədən çıxış etdiyi və söyləmin nüvəsi, yəni danışanın söyləmin ilkin nöqtəsi haqqında verdiyi məlumatdır [Матезиус: 1967, s.239-245]. Məlumatın predmeti və məlumatı həyata keçirən element, yəni yeni informasiyanı daşıyan ayırd edilir. Burada təkcə cümlənin əsasa və söyləmin nüvəsinə üzvlənməsi deyil, əsas və söyləmin nüvəsinin bir-birini izləməsi, yəni həm də söz sırası əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, nəqli cümlələrdə adi sıra əsasdan söyləmin nüvəsinə doğru ardıcılıq hesab edilir. Məlum olandan yeniyə doğru yerləşməni V.Matezius "obyektiv sıra", danışanın söyləmin nüvəsindən başlayıb əsasa doğru hərəkətini isə "subyektiv sıra" adlandırır. Onun fikrincə,

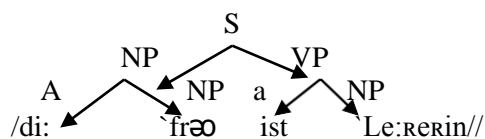
subyektiv ardıcılıqda danışan məlumdan naməlumə təbii keçidə diqqət yetirmir, çünki o, söyləmin nüvəsinə aludə olduğundan, məhz onu birinci yerə qoyur. Belə ardıcılıq söyləmin nüvəsinə xüsusi çalar verir. Məsələn, /O mənə görə çox kitab verdi// (obyektiv sıra) və /Çox kitab mənə görə verdi// (subyektiv sıra) və s. V. fon Mateziusun cümlənin aktual üzvlənməsi təliminə görə, cümlə mübtəda-xəbərə və ya əksinə üzvlənir, o, daha çox məlumatın vacibliyi baxımından üzvlənəndə biz temaya (məlum) və remaya (naməlum) üzvlənməni əsas götürməliyik. Məs.: /maşın gəldi// cümləsi normal danışmada “tema+rema” kimi olmalıdır. Yəni /maşın/ temadır, /gəldi/ isə remadır. Ancaq sərnəşin həm avtobus, həm maşın, həm də təyyarə gözlədiyi məqamda maşının gəldiyini görərkən /ma"şın gəldi// kimi tələffüz edirsə, deməli, birinci yerdə gələn /maşın/ rema olur [Veysəlli: 2007, s.252]. Azərbaycan dilçiliyində cümlənin aktual üzvlənməsini K.Abdullayev işləyib hazırlamışdır [Abdullayev: 2017, s.284].

Amerika deskriptivizm məktəbinin linqvistik konsepsiyası. Deskriptivistlər dil materialının formal təhlil üsullarının sistemini yaratmağa çalışırdılar. L.Blumfild linqvistik nəzəriyyəni riyazi postulatlarla uyğun qurmağa çalışırdı. Forma anlayışı onun konsepsiyasında əsasdır, çünki hər bir dil məhz onda təmsil olunur. Hər bir dil signallar cərgəsindən - dil formalarından ibarətdir. Hər bir dil forması signal vahidlərin - fonemlərin möhkəmlənmiş birləşməsidir. Amerika dilçiləri üçün fonem “dildə qarşılaşdırılan və eyni səs qruplarını qarşılıqlı istisna edən fonetik cəhətdən yaxın səslər qrupudur” [Block B., Trager G: 1942, s.140].

Amerikanlar bilavasitə tərkiblər (immediate constituents) formal təhlil metodunu irəli sürdülər [Блумфилд: 1965, s.200-208]. Bilavasitə tərkiblər üzrə təhlilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir söyləm binar qarşılaşma kimi qəbul edilir və iki bilavasitə tərkibə bölünür. Onlar da yenidən bilavasitə tərkiblərə bölünür və proses morfemlərdə tamamlanır. Dil vahidlərinin üzvlənməsini elə aparmaq lazımdır ki, hər dəfə “maksimal” hissələr alınsın, yəni binar üzvlənməyə imkan verən hissələr alınsın. Məsələn, /qara köynəkli cavan oğlan şirin şərabı içirdi// cümləsinin iki yerə bölünməsi maksimal üzvlənmə olacaqdır: 1) / Qara köynəkli cavan oğlan/; 2) /şirin şərabı içirdi/. Üzvlənmədən alınanlar da /Qara köynəkli/cavan oğlan/; /qara/köynəkli/; cavan/oğlan hissələrinə bölünürlər.

Z.Hərrisin fikrincə, “transformasiya təhlili bilavasitə tərkiblər üzrə təhlilin mürəkkəbliyini aradan qaldırır” [Хэппис: 1962, s.259]. Transformasiya təhlilində konstruksiyalar, transformlar və transformasiyalar anlayışlarından istifadə edilir. Konstruksiya anlayışı sinif anlayışında hasil edilir: məsələn, N sinifi və ya V sinifi, yəni isim və feillər sinifi. Z.Hərrisə görə, “N və V sinifləri haqqında demək olar ki, istənilən N the () V əhatəsində V qarşısında işlənir və istənilən V isə the N əhatəsində N-dən sonra işlənir”. “Eyni N siniflərdən ibarət iki və daha artıq konstruksiya cümlədə eyni əhatədə həmin N siniflərin eyni dəsti ilə rast gəlinirsə, onda biz deyə bilərik ki, bu konstruksiyalardan biri digərinin transformudur və onlardan hər biri digərindən müəyyən transformasiyalar vasitəsilə əmələ gələ bilər” [Хэппис: 1962, s.537].

N.Xomskinin yaradıcılığında transformasiya təhlili konsepsiyasının əsasını törəmə qrammatikası təşkil edir. Bu konsepsiyada dilin qrammatikası mahiyyət etibarilə bütün dili törədicilə quruluş kimi nəzərdən keçirir: “dil qrammatikası mahiyyətinə görə dilin nəzəriyyəsidir” [Хомский: 1962, s.456]. N.Xomski aşağıdakı söyləm strukturu modelindən istifadə edir.

Bu modeldə başlanğıc strukturla başlayan, sonra isə əvəzetmə qaydaları tətbiq etməklə aktuallaşan həlqələr zəncirinin sonluğu kimi götürülürdü:

S= NP+VP (cümlə = ismi söyləm+ feili söyləm)

N= A+NP (isim = artıql+ismi söyləm).

N.Xomskinin istifadə etdiyi model transformasiya modelidir. Transformasiya modelində hazır cümlələr arasında simmetrik əlaqələr şəbəkəsi deyil, onlar bu cür həlqələri digərlərinə çevirmə qaydalarıdır. Transformasiyalar nüvə cümlələrdən fərqli strukturlara malik qrammatik cümlələr törədir. Məsələn, /Der Mann wird den Brief schreiben// (Kişi məktub yazacaq) → /Den Brief wird bei dem Mann lesen// (Məktub kişi tərəfindən yazılacaq).

Danimarka strukturalizminin linqvistik konsepsiyası. Qlossematiklərin dilçilik konsepsiyasının iki səciyyəvi cəhəti var: birincisi, onlar dilçilikdə diaxronik aspekti qəbul etmirlər, ikincisi, ümumi dilçilik nəzəriyyəsi yaratmaq üçün konkret dil materialını nəzərə almırlar. L.Yelmslevə görə, linqvistika dili dildənkənar (fizioloji, psixoloji, məntiqi, sosioloji və s.) hadisələrin konqlemeratı kimi yox, müstəqil bütöv, “sui generis” struktur kimi əhatə etməyə təşəbbüs göstərməlidir: “Yalnız bu yolla dilin daxili mahiyyətini təşkil etməyən əlaqələrdən abstraksiya olunaraq dili elmi cəhətdən nəzərdən keçirmək olar” [Ульдалль: 1999. s.257-303]. Qlossematiklərdə təhlil məndən başlayaraq daha kiçik hissələrə bölünməyən elementlərə (ifadə planı fiquruna - kenemə, fonemə və məzmun planı fiqurlarına elementar mənə vahidlərinə, pleremə üzvlənir) qədər aparılır. Onlar həm də kommutasiya metodunu hazırlaya bilmişlər. L.Yelmslevə görə, “Kommutasiya iki ifadə elementi arasında o zaman olur ki, onların bir-birini əvəz etməsi ifadə edilənin elementlərinin əvəz olunmasına səbəb olsun və ya ifadə edilənin iki elementi arasında o zaman olur ki, onların bir-birini əvəz etməsi ifadə edilənin elementlərinin əvəz olunmasına səbəb olsun” [Ельмслев: 1960, s.32]. Burada Fransa strukturalizminin linqvistik konsepsiyası araşdırılır. A.Martine transformasion-törəmə qrammatikanın abstrakt-məntiqi formallaşdırılmış quruluşlarını tənqid edərək yazırdı ki, riyaziyyat linqvist üçün dilçiliyin əsasında qurulmuş model deyil, işlək instrumentdir. A.Martine funksional dilçiliyin müstəqilliyini və sərbəstliyini qeyd edərək, onu transformasion-generativ qrammatikaya qarşı qoyur [Мартине: 1969, s.383]. A.Martineyə görə, “Ünsiyyət dilin əsas funksiyasıdır” [Мартине: 1969, s.372]. “Fransızlar” dilə dinamik və dəyişkən sistem kimi yanaşır və dildəki dəyişmələri dil daşıyıcılarının ehtiyacları ilə əlaqələndirirlər. A.Martinenin fikrincə, dildə dəyişmələri müəyyən edən universal səbəb qənaət prinsipidir. O, linqvistik qənaət qanununu “bir tərəfdən, səyə qənaət etmək cəhdi, digər tərəfdən, fərqi mənəsinə ötürmək üçün dildə zərurinin saxlanılmasını tələb edən ünsiyyət tələbatı arasındakı daimi ziddiyyət” kimi izah edir. “Fransızların” ikinci ən mühüm prinsipi dilin ikili üzvlənməsi prinsipidir; “Söyləm yalnız ona görə xüsusi dil hadisəsidir ki, o, ikili üzvlənməyə məruz qala bilər” [Мартине: 1969, s.532]. Onun fikrincə, “Üzvlənmə dil ümumiliyinin bütün üzvlərinə xas olan təcrübənin qruplaşdırılması üsuludur. 1-ci üzvlənmənin hər bir vahidində mənə və səs forması təmsil olunur. O ki qaldı səs formasına, o hər biri bir sözü digərindən fərqləndirən vahidlər ardıcılığına üzvlənə bilər. Məsələn, /tete/ (baş), /tante/ (xala), /terre/ (yer) və s. Bu xüsusiyyəti 2-ci üzvlənmə adlandırırlar. 1-ci üzvlənmənin vahidləri işarələyən və işarələ-

nənləri ilə birlikdə işarələri təmsil edirlər və özləri də yuxarı səviyyənin vahidini əmələ gətirirlər. Monem ikitərəfli vahiddir – onun məna və forması var [Мартине: 1969, s.535].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 2017, 284 s.
2. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 252 s.
3. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Mütərcim, 2005, 344 s.
4. Блумфилд Л. Ряд постулатов для науки о языке //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XXвеков в очерках и извлечениях. М.: Просвещение, 1965, с.200-208.
5. Бодуэн де Куртенэ И.А.. Избранные труды по общему языкознанию. т. I, М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963, с. 349.
6. Бодуэн де Куртенэ И.А.. Избранные труды по общему языкознанию. т. II, -М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963, 391 с.
7. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка //Новое в лингвистике. Вып. I. Перевод с английского Ю.К.Лекомцева. М.:1960, 327 с.
8. Зиндер Л.Р., Матусевич М.И. К дискуссии о фонеме. Изв.АН СССР, 1952, с. 67.
9. Мартине А. Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. вып. 3. М.: 1969, с. 383.
10. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения //Пражский лингвистический кружок //Сб. статей. М.: Прогресс, 1967, с.239-245
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении М.: Госиздат, 1938,с.175.
12. Трубецкой Н.С. Fonologiyanın əsasları. 1939-cu il almanca nəşrindən tərcüməsi, “Son söz” və “Qeydlər” prof. F.Veysəllinindir. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 43.
13. Ульдалль Х.И. Основы глоссематики (Исследование методологии гуманитарных наук по специальным приложениям к лингвистике/Х.И.Ульдалль // Зарубежная лингвистика. Ч. 1. М.: Прогресс, 1999, с. 257 - 303.
14. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике: Сб. ст./ Сост., ред. И вступ. ст. В.А.Звегинцева, М.: 1962, Вып. 2, 456 с.
15. Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре //Новое в лингвистике. М.: Изд-во лит. на иностр. яз. 1962. Вып. 2, 529 с.
16. Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л.: Наука, 1983, с. 16.
17. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: 1963, с.9.
18. Block B., Trager G. Outline of Linguistic Analysis. - N.Y., 1942, 140 s.

Sadagat JUMAYEVA

THEORETICAL CONCEPTS OF VARIOUS SCHOOLS OF LINGUISTICS

SUMMARY

The article deals with the theoretical concepts of different schools of linguistics. The study of the theoretical provisions of the "Petersburg School", the linguistic concept of the Moscow School, the concept of the Prague Functional School, the linguistic concept of the American school of descriptivism, the linguistic concept of Danish structuralism, the linguistic concept of French structuralism. Research and scientific and methodological research in various areas of linguistics began to be more systematic, a number of scientific studies on all aspects of the language - phonological, morphological, lexical, syntactic - entered a new stage both in qualitative and quantitative terms. At the same time, the scientific and theoretical provisions of the leading schools of world linguistics are used.

Key words: *concept, static aspect, dynamic aspect, phoneme concept, linguistic concept.*

Садагат ДЖУМАЕВА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ РАЗЛИЧНЫХ ШКОЛ ЛИНГВИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические концепции различных школ лингвистики. Изучение теоретических положений «Петербургской школы», лингвистической концепции Московской школы, концепции Пражской функциональной школы, лингвистической концепции американской школы дескриптивизма, лингвистической концепции датского структурализма, лингвистической концепции французского структурализма. Исследования и научно-методические исследования по различным областям лингвистики стали носить более систематический характер, на новый этап как в качественном, так и в количественном отношении вышел ряд научных исследований по всем аспектам языка - фонологической, морфологической, лексической, синтаксической. При этом используются научно-теоретические положения ведущих школ мировой лингвистики.

Ключевые слова: *концепция, статический аспект, динамический аспект, концепция фонемы, лингвистическая концепция.*